

Komáromi László

A BIZÁNCI HATÁS KÉRDÉSE
A KÖZÉPKORI MAGYAR JOGBAN
ÉS A MAGYARORSZÁGI EGYHÁZJOGBAN

Doktori értekezés tézisei

Budapest, 2007

Témavezető:

Prof. Dr. Zlinszky János

Pázmány Péter Katolikus Egyetem
Jog- és Államtudományi Kar
Jog- és Államtudományi Doktori Iskola

I. A KITŰZÖTT KUTATÁSI FELADAT

A magyarság korai történetét s az államalapítást közvetlenül követő időszakot vizsgáló kutatások egyik jellemző kérdése, hogy a pusztai nomád életmódot elhagyó, a Kárpát-medencében letelepedő s a kereszténységet felvevő magyar nép kultúráját milyen külső hatások érték és formálták fejlődésének e sajátos, jelentős átalakulást hozó szakaszában. A korai magyar állam és jogrend tekintetében is sokan szembesültek már e kérdésfelvetéssel, s számos részterületen igyekeztek számba venni a szóba jöhető eszmék, idegen impulzusok hatását. A témával foglalkozó kutatók többségének figyelme, tekintettel a római kereszténység és a latin kultúra magyarországi térnyerésére, elsősorban a korabeli nyugatról érkező szellemi befolyás felé fordult. Jóval kevesebben vizsgálták azt a hatást, amelyet az ókori Róma örökségét közvetlenül folytató keleti impérium, Bizánc gyakorolt a középkori magyar államra és jogéletre. A téma indokoltságát nemcsak Moravcsik Gyulának és bizantinológus iskolájának a magyar-bizánci politikai és kulturális kapcsolatok egyre több részletét bemutató kutatási eredményei jelzik, hanem azok a szórványos kísérletek is, amelyek egy-egy részkérdésben e sokágú kapcsolatrendszernek, keletről érkező kulturális hatásnak a hazai állam- és jogélet terén való megjelenését vizsgálták. Átfogó kép megrajzolására azonban mindeddig nem került sor.

Jelen kutatás célja az volt, hogy számba vegye a keleti birodalomnak a középkori magyar államra és jogra gyakorolt alakító hatását, s így kiegészítse azt a képet, amely a nyugati befolyással foglalkozó vizsgálatokból már rendelkezésre áll. Kiindulópontként szolgáltak mindazok a felvetések, amelyek valamely részterületen – bizonyos egyházi kánonok, egyes magánjogi szabályok, a közhitelű jogi írásbeliség intézményei, a büntetőjog és a közjog terén – bizánci hatás gyanújára mutattak rá. A kutatás során indokoltnak tűnt azonban ezek közül többenél szélesebb körű, a fennmaradt Árpád-kori normaanyag (megismerési jogforrások) teljes releváns részére, ill. a korábbi szakirodalom által felvetettekén kívül további intézményekre kiterjedő vizsgálatot is folytatni, különösen ott, ahol valamely kulturális közvetítő tényező erőteljes jelenléte (pl. a keleti egyház magyarországi befolyása, szoros politikai kapcsolatok III. Béla idején) emellett szólt. Így átfogóbb vizsgálatra került sor a kánonjog egyházfegyelmi része, a 12-13. századi központi és hiteleshelyi írásbeliség intézményei, valamint az Árpád-kori magyar büntetőjog tekintetében.

II. AZ ANYAGGYŰJTÉS ÉS A KUTATÁS MÓDSZERE, A FORRÁSOK ÉS FELHASZNÁLÁSUK, VALAMINT AZ ELVÉGZETT VIZSGÁLATOK RÖVID LEÍRÁSA

A témaválasztást követően tudományos vezetőmnek, Zlinszky Jánosnak a magyar jogra gyakorolt bizánci hatással kapcsolatos felvetései nyomán indultam el. Egyrészt összegyűjtöttem a bizánci-magyar politikai és kulturális kapcsolatokat átfogón vagy részleteiben feldolgozó szakirodalmat, valamint az erre vonatkozó legfontosabb elsődleges történeti forrásokat, másrészt szélesebb körű gyűjtést folytattam a középkori magyar jogforrások és azok tudományos irodalma körében. Az anyaggyűjtés során nagy számban kerültek kezembe a korabeli nyugati jogi kultúra magyarországi befolyását tárgyaló művek, de – igaz, jóval kisebb mennyiségben –

időről-időre szemembe tűntek a bizánci hatás lehetőségét felvető, azt vizsgáló vagy elutasító nézetek is. 2002 őszén egyéves ösztöndíjat nyertem a frankfurti *Max-Planck-Institut für europäische Rechtsgeschichte* és a *Johann Wolfgang Goethe Universität* által közösen szervezett Max Planck Nemzetközi Összehasonlító Jogtörténeti Kutatóiskolába (*International Max Planck Research School for Comparative Legal History*). Az Intézet szinte egyedülállóan gazdag jogtörténeti és bizantinológiai anyaga nagymértékben hozzájárult ahhoz, hogy a vizsgálandó kérdésekkel kapcsolatos legfontosabb nyugat-európai és bizánci forrásokat, valamint azok tudományos irodalmát összegyűjtsem. 2003 év végére immár a forrásanyag túlnyomó részének birtokában tudtam pontosítani a kutatott korszak időbeli határát és meghatározni a dolgozat szerkezetét.

A bizánci jog magyarországi hatásának feltárásához elsőként szükséges volt néhány előzetes kérdés vizsgálata. Egyáltalán melyek lehettek azok a közvetítő tényezők, amelyeken keresztül a keleti birodalom kultúrája – így joga is – beszüremkedhetett a Kárpát-medencébe? A kérdésre az I. fejezetben keresem a választ, egyrészt a keleti egyház, másrészt a magyar-bizánci politikai és dinasztikus kapcsolatok, harmadrészt a bizánci anyagi kultúra közvetítőinek (kereskedelem, művészet) szerepét taglalva, elsősorban az e kérdéseket részletesen feldolgozó történettudományi szakirodalom eredményeire támaszkodva. Részben e vizsgálódás alapján vált lehetővé a kutatás korszakhatárának rögzítése is. Előzetes kérdésként volt tisztázandó továbbá, hogy a fennmaradt középkori magyar jogforrásokhoz képest rendkívül gazdag bizánci joganyagból melyek tekinthetők relevánsnak a magyarországi hatás vizsgálatánál. A II. fejezet ezért a bizánci megismerési jogforrások külső áttekintését adja, kitérve a világi törvény- és jogkönyvekre, valamint az egyházi jog kútfőire és azok gyűjteményeire, felvázolva ezek Bizáncon kívüli recepcióját is. Ennek nyomán határoltam be a közelebbről vizsgálandó elsődleges bizánci jogforrások körét. Végül érdemesnek tűnt áttekinteni hazai kútfőinket is (III. fejezet), az általánosan érvényes normatív joganyagon (dekrétumok, zsinati kánonok) túl röviden szemügyre véve az okleveleket is, kiszűrve belőlük azokat, amelyeknél a bizánci hatás vizsgálata indokoltnak tűnt. Részletesebb elemzésbe itt csak néhány, a későbbi fejezetek témakörébe kevésbé illő kérdés kapcsán bocsátkoztam, így a törvényeink szövegében felbukkanó bizánci pénzek, az okleveleknél pedig a veszprémvölgyi alapítólevéllel összefüggő egyes problémák, valamint az aranybulla-forma eredete tekintetében. Ezt követően került sor az Árpád-kori magyar jog jogágankénti, tematikus vizsgálatára.

A kutatás módszere alapvetően összehasonlító jogtörténeti jellegű. Jogi, mivel a vizsgálat tárgyát a középkori jog egyes szabályai, a jogélet bizonyos intézményei, a rájuk vonatkozó jogi normák, valamint az államhatalom gyakorlásának, működésének sajátosságai képezik. Jogtörténeti, nemcsak azért, mert a téma középkori, hanem azért is, mert a tárgyalt szabályokat és jogintézményeket többnyire történeti fejlődésükben igyekeztem megragadni és bemutatni. Végül összehasonlító, mivel a külső hatás kérdését elsősorban az összehasonlítás segítségével törekedtem megválaszolni: egy-egy magyar norma vagy intézmény külföldi eredetét leginkább más korabeli jogrendszerek hasonló szabályozása igazolhatja. Az összehasonlítás kétirányú: középkori magyar jogunk elemeit, egyes intézményeit az akkoriban mintaként leginkább szóba jöhető két nagy impérium, a nyugati és a keleti szabályozásával,

gyakorlatával szembesítem. A bizánci hatást feltételező megállapítás hasonlóság esetén is elsősorban akkor lehet meggyőző, ha a nyugati és a keleti modell az adott kérdésben eltér, s a magyar az utóbbihoz áll közelebb.

A vizsgált kérdésekre vonatkozó források eltérő jellege ugyanakkor többféle megközelítést tett szükségessé, s ez a kutatás – alapjában egységes – módszerét is többértévé tette. Az Árpád-kori magyar kánonjog általunk ismert egyházfegyelmi, házassági jogi tárgyú előírásainak s a korabeli magyar büntetőjognak jelentős része – akárcsak Nyugat-Európában és Bizáncban – törvényekben és zsinati határozatokban ölt testet. (Szűkebb körben ugyan, de törvényi szabályozást nyertek egyes magánjogi kérdések is.) Ezen területeken az összehasonlítás legkézenfekvőbb módja e normák összevetése a hasonló kérdésekre vonatkozó nyugati és keleti törvényekkel ill. kánonokkal. Más viszont a helyzet a közhitelű jogi írásbeliség intézményeinek (kancellária, hiteles helyek) és az államhatalom gyakorlásának szabályai tekintetében, amelyeket a középkorban nem elsősorban törvények vagy zsinati határozatok rögzítették, hanem az íratlan szokásjog, tehát egy állandósult, az érintettek valamiféle konszenzusán nyugvó gyakorlat, amelyet csak a való élet tényeiből és emlékeiből lehet rekonstruálni. Normatív jogforrások híján ezért e területeken jobbra oklevelek és történeti leírások adják azt a forrásbázist, amelyből az összehasonlítandó gyakorlat sajátosságai feltárhatók. E körben alap kutatásokat nem végeztem (ezt mások – jórészt történészek – már megtették előttem, így rájuk támaszkodhattam), bár a rendelkezésre álló legfontosabb magyar okleveles és történetírói forrásokat figyelembe vettem. A nyugati és a keleti gyakorlat esetében elsősorban az azt feldolgozó alapvető monográfiákat és egyéb másodlagos szakirodalmat vettem alapul.

A források eltérő jellege s ennek nyomán a kutatás módjának többértéúsége indokolja az első ránézésre talán anakronisztikusnak tűnő, alapvetően jogági tagozódás szerint felépített fejezeti struktúrát. A 11-13. századi magyar törvényalkotó számára egyházjog, házassági jog, magánjog, büntető- és közjog nyilván nem jelentettek sajátos fogalmi apparátussal és szabályozási módszerrel bíró, ezért külön-külön kodifikálandó, önálló jogágakat. E részterületek viszonylagos autonómiájának nyomai azonban a lényegesen magasabb fejlettségi szinten álló bizánci jogkönyvekben már kitapinthatók. Árpád-kori hazai jogforrásainkban ilyen elkülönülés még nem tapasztalható, az általuk tartalmazott normákat azonban – a szabályozás tárgya és módja alapján – jogágakba lehet sorolni.

Így külön területet képez az *egyházra* vonatkozó ill. az elsősorban általa meghatározott társadalmi viszonyokat szabályozó normák összessége (IV. fejezet), azon belül is az egyházfegyelmi és házassági joganyag. E körben tárgyalok néhány, jórészt az egyház jogi felségterületéhez tartozó, ma inkább a magánjog tárgykörébe vonható, a személyállapottal (a szolgasággal) és az örökléssel kapcsolatos kérdést is. Mivel az erre vonatkozó források elsősorban írott, normatív rendelkezések (törvények, kánonok), a módszer lényege ezek összehasonlítása; néhány kiemelt területen, így a papi nőtlenség, a bűjt, valamint a házasság megkötése és felbontása tekintetében történeti alakulásukban megragadva őket. Szintén írott normák egymással való összevetése alapján keresem az Árpád-kori magyar és bizánci *büntetőjog* párhuzamait (V. fejezet). Mind az egyházjog, mind a büntetőjog esetében elsődleges forrásaim tehát korai királyi dekrétumaink és zsinati határozataink voltak, melyeket bizánci oldalon a legfontosabb, a vizsgált korszakban a kelet-római birodalomban alkalmazott bizánci

törvénykönyvekben található szabályozással és a keleti egyház által jogforrásként elismert kánonokkal hasonlítottam össze. A *közhitelű jogi írásbeliség intézményeinek* és az államhatalomnak a működése, közjogi alapvonalai tekintetében azonban az írott, normatív anyag gyér volta miatt az oklevelekből, történetírói adatokból kirajzolódó tényleges gyakorlat képezi az összehasonlítás tárgyát. A közhitelű jogi írásbeliség intézményei témakörében (VI. fejezet) a magyar királyi kancelláriai tevékenység sajátosságainak és a hiteles helyek oklevéladó, -hitelesítő működésének lehetséges bizánci előképeit kerestem. E téma a jogági felosztás szerint ugyan leginkább a közjog tárgykörébe tartozna, önálló fejezetben való szerepeltetését indokolja azonban, hogy nem elsősorban a közhatalom gyakorlásával összefüggő kérdéseket tárgyalja, hanem főként a mindennapi jogélet tényeinek (s e körben egyrészt az állami tevékenységgel, másrészt a magánfelek egymás közti viszonyaival összefüggő jogi aktusoknak) írásos rögzítésére vonatkozó szervezeti-technikai kereteket. Végül „*Közjog*” cím alatt (VII. fejezet) egyrészt az uralkodói hatalom átruházásának, terjedelmének egyes kérdéseit (tisztviselők kinevezése, ellenállási jog) vizsgálom keleti-nyugati összehasonlításban, másrészt arra igyekszem választ adni, hogy a magyar társadalom- és államfejlődésnek a nyugati hűbéri rendszertől eltérő volta összefüggésbe hozható-e a bizánci birodalommal, amely szintén nem ismerte a nyugati értelemben vett feudalizmust (hűbériséget).

III. A TUDOMÁNYOS EREDMÉNYEK ÖSSZEFOGLALÁSA, AZOK HASZNOSÍTÁSA

1. A bizánci kultúrát közvetítő különböző tényezők között elsősorban a keleti egyház magyarországi jelenlétének és a két ország közötti politikai-dinasztikus kapcsolatoknak lehetett döntő jelentősége. Előbbi tekintetében említést érdemel a vándorló, majd letelepedő magyarság egyes vezetőinek megkeresztelése, a görög-keleti missziós püspökség térítő tevékenysége, valamint az államalapítást követő görög monostoralapítások szerepe. A görög-keleti egyház magyarországi virágkora nagyjából a 13. század első harmadáig tartott. A magyar–bizánci politikai kapcsolatok között említendők a két ország között gyakorta fennállt katonai szövetségek, eseti együttműködések, melyek közül kiemelkedik I. (Komnénosz) Mánuel és III. Béla időszaka; jelentős szerepe lehetett azonban a bizánci és magyar uralkodóházak közötti házassági kapcsolatoknak is. A keleti kultúra kisugárzását tanúsítják végül egyes bizánci jegyeket viselő tárgyi emlékeink is, amelyek részben zsákmányolás vagy kereskedelem révén kerültek az országba (személyes használati és dísz tárgyak), részben azonban helyben készültek (építészeti maradványok).

2. A közép-bizánci korszak mind világi, mind egyházi jogalkotását tekintve gazdag időszaknak mondható. Jusztinianosz 6. századi nagy összefoglalóját – azt továbbra is alapul véve – számos, a gyakorlat igényeire szabott kisebb, görög nyelvű törvénymű és magángyűjtemény követte. Később, a „makedón reneszánsz” idején elkészült a jusztinianoszi kodifikáció szinte teljes egészének görög fordítása is. Az így keletkezett legfontosabb középbizánci törvényművek ill. jogkönyvek (*Eklogé, Eiszagógé, Bazilika, Prokheirosz Nomosz*) utóbb számos változatban éltek tovább. Az egyházi jog terén a 9. századra lényegében teljessé vált a később hivatalos forrásnak elismert

egyetemes és helyi zsinatok jogalkotása, amelyet – esetenként a császári eredetű, de egyházi kérdésekre vonatkozó joganyaggal együtt – különböző gyűjteményekbe foglaltak. Ezt utóbb a konstantinápolyi ún. *endémusza* zsinatok kiegészítették, s a 12. századtól a nagy keleti egyházjogászok tudományosan feldolgozták, terjedelmes kommentárokkal látták el. Témánk szempontjából figyelmet érdemel azonban az a körülmény, hogy az említett jogforrások közül Bizáncon kívül többnyire kicsi, könnyen kezelhető jogkönyvek és egyéb kollekciók hatottak leginkább (a világi jog terén az *Eklogé*, a *Földművestörvény* és a *Prokheirosz Nomosz*; az egyházi jog terén az ún. *Collectio L titulorum* és a *Collectio LXXXVII capitulorum*; a *Nomocanon XIV titulorum* csak a 12. század végétől, részlegesen). Egy-egy jogkönyv régi volta nem jelentette automatikusan a gyakorlati használatból való eltűnését. A középkori magyar joganyaggal való összevetés tekintetében ezért elsősorban az említett kisebb jogkönyvek tekinthetők relevánsnak, a *Basziliika* figyelembe vétele összefoglaló jellege miatt indokolt. Az egyházi jogból az annak törzsanyagát képező normák, tehát az ún. apostoli, továbbá a keleti egyház által jogforrásként elismert egyetemes és helyi zsinati kánonok (s a szent atyák kánonjai) a legjelentősebbek; egyes speciális kérdések tárgyalásánál célszerű azonban figyelembe venni a vonatkozó császári jogalkotást is (ha van ilyen).

3. A bizánci jogforrások gazdagságával ellentétben szembevetve a fennmaradt korabeli magyar joganyag csekély volta. Szent Istvántól két dekrétum (és az Intelmek), Szent Lászlótól két törvény és az ún. Szabolcsi Zsinat, Könyves Kálmán korából további két dekrétum és két esztergomi zsinat anyaga maradt ránk. A III. István idején tartott III. Esztergomi Zsinat határozatain kívül még az Aranybulla és annak 1231-es megújítása esik időben az általunk vizsgált időszakba. Első ránézésére kevés bizánci hatást mutatnak; pusztán a Szent László II. dekrétumában említett bizánci pénz, a *nomiszma* tűnik fel, mint keleti elem, bár erre a fizetőeszközre utalnak Szent István törvényei is, mikor szankcióként aranypénzben (*pensa auri*) fizetendő büntetést írnak elő. A bizánci *nomiszma* világi jogalkotásunkban való felbukkanása mindenesetre a keleti anyagi kultúra egy elemének hazai megjelenését mutatja.

4. Hasonló a helyzet fennmaradt okleveleink tekintetében is. Bár az államalapítást követő első évszázadot még az oklevél-stílusok sokfélesége jellemzi, a későbbiekben a nyugati jellemzők váltak túlnyomóvá. Kivételt képez a veszprémvölgyi monostor Szent Istvántól származó, görög nyelvű alapítólevele, amelyet Kálmán-kori átíratából ismerünk. Egyszerű stílusa, felépítése, továbbá a végén található átokformula a keleti, de legalábbis balkáni görög minta követésére utal. A monostor érseki jellegében a keleti egyházban szokásos *sztauropégia*-kiváltság köszön vissza, amellyel a hazai görög monostorok közül több is rendelkezett. Ebben az oklevélben jelentkezik először a bizánci eredetű füstpénz-adó is (*kapnikon*), az első magyar állami egyenes adó-fajta, amelyet füstönként, vagyis háztartásonként fizettek. A tatárjárást követő időkben kopott ki a gyakorlatból.

5. Formáját tekintve eredendően bizánci mintára vezethető vissza a magyar központi írásbeliségben már 1222 előtt is alkalmazott aranybulla-oklevél, amelynek eredeti előképét a sajátos formai és tartalmi jegyekkel bíró, rendszerint valamilyen kiváltságot

rögzítő bizánci *khrysobullonok* jelentik. A hazai gyakorlatba azonban vélhetően nem keletről, hanem nyugati közvetítéssel érkezett ez az oklevél-fajta.

6. Bizánci hatásra vezethetők vissza a Szabolcsi Zsinat és az I. Esztergomi Zsinat azon rendelkezései, amelyek megengedték a papok számára, hogy első, törvényes feleségükkel együtt éljenek. A korabeli nyugati egyházban már régóta erőteljesen jelentkezett azon elvárás, hogy a nős életállapotban felszentelt klerikusok váljanak el feleségüktől. A keleti egyház azonban a 7. század végi Trullloszi Zsinaton is megerősített gyakorlat szerint élt, mely szerint az első, törvényes házasság tényleges folytatása – a püspökök kivételével – megengedett volt. Az e szellemben fogant szabolcsi és esztergomi határozatok meghozatalánál kétségkívül bátorítólag hathattak azonban nyugati tényezők is. Ezek között említendő III. Kelemen ellenpápa, aki ugyan tartotta magát a gregoriánus reform eszméihez, s közöttük a cölibátus követelményeihez, de azokat kevésbé szigorúan igyekezett érvényesíteni, mint elődei. Szerepe lehetett annak is, hogy a korszak jelentősebb nyugati kánongyűjteményei még nem tartalmazták minden tekintetben Rómának a papi nőtlenséggel kapcsolatos szigorú álláspontját. Mindazonáltal a vonatkozó magyarországi zsinati határozatok és a trullloszi kánonok közötti hasonlóság arra utal, hogy a szóban forgó hazai normák rögzítése során a keleti egyház felfogását érvényesítették. A bizánci minta követését valószínűvé teszik azok a kánonok is, amelyeket a két említett magyarországi zsinat a nőtlenül felszentelt papok későbbi házasságának tilalmáról, a másodnős, özvegyeket vagy eltaszított asszonyokat elvett papokról, a szolgálónővel együtt élő klerikusokról, valamint a püspökök nőtlenségéről hozott. Ezek ugyan tartalmilag megfeleltek a korabeli nyugati felfogásnak is, de megtalálhatjuk a nekik megfelelő párhuzamos rendelkezéseket a keleti egyház joganyagában is. A papi cölibátus tekintetében végül a II. Esztergomi Zsinat fogadta be a nyugati egyház álláspontját.

7. A keleti egyház böjti fegyelme tükröződik a Szabolcsi Zsinat 31. kánonjában, amely szankciót ró azon „latinokra”, akik nem követik a magyarok törvényes szokását. Ez utóbbi szerint a hústól való tartózkodás már a nagyszerdát megelőző hétfőn megkezdődött, ezzel szemben az említett latinok csak nagyszerdától hagyták el a húskételeket. A hétfői böjtkezdet a bizánci egyház jellegzetessége: a keleti keresztény területeken a nagyböjt a húsvétot megelőző hetedik vasárnapot követő hétfőn kezdődött, a húskételektől való tartózkodás pedig – az előböjt követelményeinek megfelelően – már egy héttel korábban (vajás hét). A nyugati egyházban ezzel szemben a húsvétot megelőző hetedik hét szerdáján, nagyszerdán kezdődött el a nagyböjti időszak. Az említett zsinati határozatban tehát a keleten szokásos hétfői böjtkezdet köszön vissza, azzal azonban, hogy a hústilalom a bizánci szokáshoz képest nem a vajás héten, hanem a következő héten lépett életbe.

8. Árpád-kori törvényeink és zsinati határozataink közül jónéhány tartalmaz olyan egyházfegyelmi rendelkezéseket, amelyek tekintetében a lehetséges nyugati és keleti minták között nem volt lényeges különbség, így esetükben – néhány kivétellel, amelyeknél a nyugati hatás a szó szerinti egyezés okán nyilvánvaló – elvileg mindkét irányból való kölcsönzés feltételezhető. Ilyenek a *privilegium forira*, a püspök vagyonkezelői jogára, az egyházi vagyon védelmére, a kóborló vagy földesurakhoz

elszegődő papságra ill. szerzetességre, a klerikusok kocsmába járására, pénzkölcsönző tevékenységére, öltözködésére vonatkozó szabályok. Bizánci hatás gyanúja merül fel a Kálmán első törvényében említett püspöki zsinat és a keleti kánonok által szabályozott eparkhiai zsinat közti hasonlóság kapcsán is, a hatáskörbeli és a résztvevők tekintetében fennálló különbség, továbbá a párhuzamos nyugati intézmények miatt azonban e gyanú nem erősíthető bizonyossággá.

9. Bizánci hatás valószínűségét veti fel a II. Esztergomi Zsinatnak az egyházi házasságkötés formai és tartalmi követelményeiről szóló 16. kánonja is. Ez a kánon, amely érvényességi feltételként írta elő, hogy a házasságkötés az egyház színe előtt, pap jelenlétében, alkalmas tanúk szeme láttára, az eljegyzés valamely jelével és mindkét fél beleegyezésével történjék, túllép a korabeli nyugati kánonjog által támasztott követelmények körén, amelyek egységes szabályozását csak az 1215-ös Lateráni Zsinat, később pedig a 16. századi Trienti Zsinat hozta meg. A bizánci jog azonban már a szóban forgó esztergomi kánon megszületése idején is megkívánta a papi áldást, a házasságkötés nyilvánosságát és a felek konszenzusát, így a magyarországi zsinat valószínűleg a korabeli keleti gyakorlat alapján hozta meg határozatát.

10. Az I. Esztergomi Zsinatnak a házassági kötelék felbontását engedélyező 55. kánonja is a bizánci jog hatását mutatja. A nyugati egyház régóta képviselt álláspontja a kérdésben az volt, hogy az érvényesen létrejött házasság nem bontható fel. A felek különélése ugyan bizonyos válóokok fennforgása esetén lehetséges, a kötelék azonban a felek bármelyikének haláláig fennmarad. Bár a tényleges gyakorlat ettől korábban – főként a világi jog hatására – helyenként eltért, a 11. század közepére a felbonthatatlanság alapelve az egyházi gyakorlatban egyöntetűen érvényre jutott, s a korabeli kánonjogi gyűjtemények is ezt képviselték. Ezzel szemben a keleti egyház – ugyancsak elsősorban a világi jog, a jusztinianuszi szabályozás hatására – bizonyos okok fennforgása esetén nemcsak a felek különélését, hanem a kötelék feloldását is lehetővé tette. Nyilván ez a gyakorlat lehetett a hasonló értelmű magyar szabályozás kiindulópontja.

11. Bizánci hatás gyanítható a rabszolgafelszabadítás egyes, a középkori magyar és a római-bizánci jog által egyaránt ismert módjai tekintetében (klérusba lépés – I. Esztergomi Zsinat 30. és 69. kánon; tanúk ill. barátok előtti vagy végrendeletben történő *manumissio* – Szt. Istv. I. törv. 18. fej.). A magyar dekrétumokban szintén felbukkanó lélekváltás-adomány, a szeretetlakomák és a szabad végrendelezés joga kapcsán is lehetséges, hogy a középkori magyar jogalkotó bizánci mintát tartott szem előtt, de ezek Nyugat-Európában is ismertek voltak, így onnan is származhatnak.

12. Kétséges a bizánci jog átvétele a rabszolgává válásnak a római *SC Claudianumra* hasonló, Szent István I. dekrétumában (28-29. fej.) szabályozott módja tekintetében, amely szerint a más szolgájával fajtalanodó szabad személy harmadízben a gazda rabszolgájává válik. Bár hasonló szabályok a közép-bizánci törvénykönyvekben is találhatóak, a részletekben azonban eltérnek Szent István törvényétől. Ugyanez mondható az özvegyi jogról: az első ízben Szent István dekrétumában (I. 26.)

felbukkanó *jus viduale* szűkszavú magyar szabályozásához képest a bizánci törvények lényegesen részletesebb szabályokat tartalmaznak, s ezek – bár az alap gondolat közös – a részletszabályokban elütnek a magyar forrás tartalmától.

13. A magyar jogban elsőként az Aranybullában szabályozott leánynegyed (*quartalicium puellarum*) intézménye római jogi forrásra vezethető vissza. A középkori jogfejlődésben az antik római *quarta Falcidia* és a kötelelrész egybemosódott, s más országokban (köztük közép-európai országokban) is alapja lett a leánynegyed kialakulásának. Az ezzel kapcsolatos impulzus azonban minden bizonnyal nyugat felől érkezett, ahol az említett intézményeket tartalmazó antenovelláris jusztinianoszi – tehát latin nyelvű bizánci – forrásokat a különböző egyetemek tudományos feldolgozás tárgyává tették. A novellák viszont – s ennek nyomán a közép-bizánci törvénykönyvek is – már harmadrésről szóltak, így a leányok kötelező negyedrészre nem származhat görög forrásból.

14. Az elbirtoklás szabályozása tekintetében Bónis György római-kánonjogi hatást feltételezett annak alapján, hogy a középkori magyar szokásjog Werbőczy tanúsága szerint nem követte meg az elbirtoklással való tulajdonszerzéshez sem a jóhiszeműséget, sem a megfelelő jogcímet. E felfogással leginkább a posztklasszikus római jogi szabályozás rokonítható, amely – szemben a klasszikus hagyományokkal: *res habilis, titulus, fides, possessio, tempus* – e tényezőket szintén nem kívánta meg az elbirtokláshoz. Jusztinianosz azonban az elbirtoklás fő eseteiben felelevenítette a klasszikus kor elbirtoklási feltételeit, így a *bona fidei* és a *iustus titulus* is (bár a későbbi elnevezéssel *longissimi temporis praescriptio*nak nevezett elbirtoklás esetében az érvényes jogcímet nem követte meg). A közép-bizánci törvénykönyvek közül a *Basziliika* a jusztinianoszi szabályozást követte, a kisebb jogi összefoglalók azonban nem fejtették ki részletesen az elbirtoklás feltételeit. Ennek alapján tehát nem lehet biztonsággal eldönteni, hogy a jóhiszeműség és a megfelelő jogcím követelményét a közép-bizánci joggyakorlatban érvényesítették-e, így azt sem, hogy a magyar szabályozás bizánci gyökerekre vezethető-e vissza. Az elbirtoklási határidők tekintetében megállapítható némi hasonlóság a magyar és a bizánci szabályok között (itt is, ott is van 30 ill. 40 éves határidő), de eltérések is adódnak (a hazai jogban létező 32 ill. 42 éves, valamint a polgárokra vonatkozó 12 éves elbirtoklási időnek nincs bizánci előképe), s számolni kell a nyugati egyházjog esetleges hatásával is (30 ill. 40 éves elbirtoklási idő).

15. Kétségtől hasonlóságok állapíthatók meg középkori magyar törvényeink egyes büntető rendelkezései, valamint a bizánci törvénykönyvek büntetőjogi része között. Mindkét jogrendszerben érzékelhető a büntetőjogon az egyházi hatás (vallás-, erkölcs- és egyházellenes tettek szankcionálása, *asylum*); itt is, ott is előfordul már – bár még csak esetleg – a szándékos és a véletlen elkövetés közötti különbségtétel; a büntetés megállapításánál szerepet kap az elkövető rendi állása ill. vagyoni helyzete (Bizáncban inkább az utóbbi); helyenként megjelenik a büntetettre való előkészület ill. kísérlet büntetése. Rokon vonások fedezhetők fel a magyar és a bizánci büntetési rendszer között is (halálbüntetés, egyes testi és megszégyenítő büntetések, stb.). Az egyes konkrét büntettek és a rájuk vonatkozó büntetések között több esetben közelebbi

hasonlóság is kimutatható, például a felségsértés, hamis vád, karddal történő emberölés, leányrablás, egyházi személy által elkövetett lopás eseteiben. A fellelt párhuzamok azonban összességében nem mutatnak oly mértékű egyezést a két jogrendszer között, amely a bizánci jog tételes átvételét bizonyíthatná, bár nem zárható ki, hogy a döntően önálló magyar büntető jogalkotás a keleti minták figyelembevételével zajlott.

16. A III. Béla-kori magyar királyi kápolna felépítése és gyakorlata nem mutatja a bizánci kancellária vonásait. Béla „reformjában” legfeljebb annyi a bizánci hatás, hogy a Konstantinápolyban nevelkedett király ottani tapasztalatai nyomán ismerte fel az írásbeli ügyintézés fontosságát, s szorgalmazta annak hazai fejlesztését. A gyakorlati megvalósítás már nyugati képzettségű kancellárjainak műve. Az írásbeli petíciók bevezetése sem vezethető vissza feltétlenül III. Bélára (lehet, hogy IV. Béla ültette át a királyi udvarba). E gyakorlat magyarországi megjelenését azért sem lehet egyértelműen bizánci hatásnak tulajdonítani, mert a korabeli Nyugat-Európai udvarokban is szokásos volt a petíciózás.

17. A hiteles helyek oklevéladó működésének egyes elemei mind a bizánci, mind a nyugat-európai gyakorlatban felfedezhetők (*tabelliók* egyházi személyek által is megerősített okleveleinél, bizánci egyházi méltóságok hitelesítő tevékenységében, a *khartofülax* irodájának és a nyugati *officiálisok*nak a gyakorlatában). A hiteles helyek ezirányú tevékenységének alapvetően testületi jellege azonban egyedülálló, sem nyugati, sem közvetlen bizánci előképekkel nem rendelkezik, így a sajátos magyar intézmény kialakulásában elsősorban a hazai adottságoknak lehetett döntő szerepe.

18. A 11-12. századi magyar állam közjog témakörén belül vizsgált sajátosságai tekintetében számos esetben megállapítható a bizánci renddel fennálló hasonlóság. Az uralkodói hatalom átruházásának rendje, az abban résztvevők köre mindkét jogrendszerben az antik római mintát látszik követni: az előkelők ill. a szenátus által jelölt személyt a nép ill. a hadsereg erősítette meg tisztségében, az egyház pedig az így megválasztott jelöltet koronázta meg. Magyarországon és Bizáncban egyaránt fontos szerepe volt az uralkodó általi utódkijelölésnek, amely azonban nem jelentette valamiféle örökletesség kialakulását, mivel a trón elnyeréséhez az említett hatalmi tényezők hozzájárulására is szükség volt. Rokon vonások jelentkeznek az uralkodói hatalom terjedelmében is, amely mind a magyar, mind a bizánci berendezkedésben meglepően széles; a király ill. a császár például korlátlan felhatalmazással rendelkezett a tisztségviselők kinevezésénél, anélkül, hogy ebben örökletes jogon jelentkező főrendi családok tagjai megakadályozhatták volna.

19. Mindezen általános jellemzők kapcsán azonban eltérések is mutatkoznak: az előkelők és a sereg (nép) részvétele például Bizáncban intézményesebb, Magyarországon esetlegesebb. A kijelölt trónutód a keleti impériumban nem kapott önálló területi hatalmat (a 13-14. századig); a Magyar Királyságban ez gyakrabban előfordult. A felkenés Bizáncban csak a 13. századtól volt szokásos, Magyarországon már Szent István óta. A tisztségviselők kinevezését, amely itt is, ott is az uralkodó korlátlan joga volt, Bizáncban látványos szimbolikus aktusok kísérték, amelyek nálunk

hiányoztak. Az uralkodó hatalmát korlátozó ellenállási jog is megtalálható mindkét jogrendszerben, Bizáncban azonban már a 11. századtól a szokás által meghatározott eljárásban és külsőségek között érvényesült, amelyben a főszerepet a császárság világi tényezői, a szenátus és a nép játszották, az egyház csak utólag konstataálta a császár trónfosztását. Magyarországon az ellenállás gyakorlata e korszakban lényegesen szerényebb, törvényi megfogalmazása (Aranybulla) pedig inkább nyugati előképekre utal, bár elvileg nem zárható ki, hogy a *ius resistendi* szórványos hazai előzményeinek hátterében álló ellenállási gondolat bizánci gyökerekkel is rendelkezett. Nem hagyható figyelmen kívül azonban az sem, hogy a hatalom-átruházás kapcsán említett, abban közreműködő társadalmi tényezők (előkelők, nép) a korabeli Nyugat-Európa királyságaiban is fontos szerepet játszottak az uralkodó beiktatásakor. Az előkelők (törzsfők) szerepe, a királyi hatalom személyes-karizmatikus jellegéből fakadó széles volta egyébként alighanem a magyar nomádállamot is jellemezte, így az ezredfordulón lezajlott „rendszerváltás” után már korábban is létező gyakorlat élt tovább.

20. Végül párhuzamot kínál a nyugati típusú hűbériség hiánya, amely a középkori Magyarországra és Bizáncra egyaránt jellemző volt. Az egykori Frank Birodalom területén kifejlődő, majd Nyugat-Európa számos országában tömeges méreteket öltő, s társadalmi szisztémává váló hűbérúr-vazallus viszonynak a középkori magyar fejlődésben legfeljebb egyes elemei jelentkeztek, társadalomformáló tényezővé pedig sosem vált. Hasonlóan jellemezhető Bizánc helyzete, ahol szintén nem alakult ki a nyugati típusú hűbériség. A szakirodalom „bizánci feudalizmus” címén a nyugati feudális intézményekhez pusztán hasonló, de azoktól lényeges vonásokban eltérő intézményeket tárgyal (*pronoia*, *liziosz*, *exkusszeia*, „*appanage*” juttatások). Közülük a *pronoia*, valamint a nyugati *immunitás* párjának tekinthető *exkusszeia* egyes jegyei bukkannak fel a magyar fejlődésben, ezek azonban szintén nem a maguk tiszta, bizánci formájában jelentkeztek Magyarországon, csupán ahhoz hasonló jelenségként. A hűbériség hiánya tehát olyan általános hasonlóság, amely nem közvetlen átvételre, hanem inkább belső tényezőkre vezethető vissza.

Mindezen következtetések nem jelentik a magyar jogra gyakorolt bizánci hatás kérdéskörének végleges és teljes lezárását. Az Árpád-kori magyar magánjog számos intézménye tekintetében jószerével az alapkutatások is hiányoznak; e körben összehasonlító vizsgálatot csak ezeket követően érdemes folytatni. Hasonlóan érdekes, s kelet-nyugati összehasonlításban messzire vezet az a jelen dolgozat keretében nem tárgyalt kérdés, hogy vajon van-e összefüggés a bizánci császárnak a keleti egyházban betöltött jelentős szerepe és a magyar királyok egyháznagyokkal kapcsolatos szintén széles jogköre között.

A kutatás eddigi eredményei mindenesetre hozzájárulnak a középkori magyar államról és jogról, az azt ért külföldi hatásokról alkotott képünk teljessé tételéhez. Segítenek abban, hogy az Árpád-kori magyar állam fejlődését az eddigieknél átfogóbb, keleti-nyugati összehasonlításban szemléljük és a korabeli Európa két, egymástól részben eltérő kultúrájú térfele között elhelyezzük. Az eredmények felhasználhatók a magyar medievisztika, a középkori jogtörténet, ezen belül is a római jog magyarországi recepciójának kutatásában és oktatásában is.

IV. A TÉMAKÖRBE KÉSZÜLT PUBLIKÁCIÓIM JEGYZÉKE

KOMÁROMI László: Zum byzantinischen Einfluss auf das mittelalterliche ungarische Recht. *Doktori Iskola, Prelegálások II. Tanulmányok, kommunikációk, recenziók és a PhD. közlemények.* Budapest, 2003. 125-136.

KOMÁROMI László: A bizánci hatás kérdése a középkori magyar büntetőjogban. *Jogtörténeti Szemle* 2005/4. 32-39.

KOMÁROMI László: A bizánci jog forrásai és továbbélésük. Áttekintés. *Doktori Iskola, Prelegálások V. Tanulmányok, kommunikációk, recenziók és a PhD. közlemények.* Budapest, 2006. 39-55.

KOMÁROMI László: A bizánci hatás egyes kérdései a középkori magyar házassági jogban. *Iustum Aequum Salutare* II. 2006/1-2. 159-170.

KOMÁROMI László: A külföldi hatás kérdése a III. Béla-kori központi írásbeliség tekintetében. In: Mezey Barna – Révész T. Mihály (szerk.): *Ünnepi tanulmányok Máthé Gábor 65. születésnapja tiszteletére.* Budapest, 2006. 309-323.

KOMÁROMI László: Ungarn zwischen Ost und West. Die Regelung der Klerikerehe durch frühere ungarische Synoden (11.-12. Jh.). In: Duss, Vanessa / Linder, Nikolaus (Hrsg.): *Rechtstransfer in der Geschichte.* München, 2006. 279-296.

KOMÁROMI László: A bizánci kultúra egyes elemei és közvetítő tényezői a középkori Magyarországon. *Iustum Aequum Salutare* III. 2007/1. 215-228.

KOMÁROMI László: Institutionen und Ursprung der juristischen Schriftlichkeit in Ungarn im 12.-13. Jh. In: *Erinnern und Vergessen* (Forum Junger Rechtshistoriker, Frankfurt am Main, 2006. – konferenciakötet) [Várható megjelenés: 2007.]